

Op zoek naar discontinuïteit

In de geschiedtheorie lijkt de laatste jaren een kleine kruistocht op gang te zijn gekomen tegen continuïteit en betekenis. In feite is deze kruistocht een uitvloeisel van de narrativistische geschiedfilosofie die sinds de jaren zeventig de geschiedtheoretische debatten heeft gedomineerd. In het narrativisme wordt betoogd dat historici het verleden niet afbeelden zoals het werkelijk geweest is, maar dat zij een verhaal over het verleden construeren waarvan de aard grotendeels bepaald wordt door de talige en literaire middelen die zij gebruiken. In hun geschiedverhalen maken historici van het verleden een coherent geheel. Dit impliceert dat continuïteit en betekenis niet in het verleden zelf aanwezig zijn, maar producten zijn van het construerende werk van de historicus. Deze implicatie van het narrativisme wordt door veel geschiedtheoretici met een zekere gretigheid omarmd. In de essays die Frank Ankersmit vanaf de late jaren tachtig aan het thema ‘historische representatie’ gewijd heeft, wordt bijvoorbeeld nadrukkelijk gesteld dat het verleden zelf geen betekenis heeft en dat betekenis pas in het spel komt in de representatie waarmee de historicus een substituuut voor dit betekenisloze verleden creëert (Ankersmit 1988).

Eelco Runia’s essay over het ‘plegen’ van geschiedenis gaat een stap verder in de aanval op continuïteit en betekenis in de geschiedenis. Runia stelt niet slechts dat continuïteit en betekenis constructies zijn van historici en dat over de coherentie van het verleden zelf in wezen niets gezegd kan worden, zoals volgens Kant buiten de aanschouwingsvormen en categorieën niets gezegd kan worden over de noumenale wereld. Runia doet in plaats daarvan wel degelijk uitspraken over het verleden zelf: de negatieve uitspraak dat continuïteit en betekenis niet uit het verleden zelf gedestilleerd kunnen worden slaat bij hem om in de positieve claim dat discontinuïteit en betekenisloosheid wezenlijke aspecten van de geschiedenis zijn, die door de historicus moeten worden blootgelegd. Runia transformeert, met andere woorden, een bewering over de *historia rerum gestarum* (‘historici construeren continuïteit en betekenis terwijl deze in het verleden zelf niet per se aanwezig zijn’) in een bewering over de *res gestae* (‘discontinuïteit en betekenisloosheid zijn wezenlijke eigenschappen van het verleden’).

Op zichzelf is Runia’s these dat daden niet zelden in de tijd voorafgaan aan de motieven en overtuigingen waarmee ze in een later stadium verbonden worden zeker niet onaannemelijk. Aan de hand van voorbeelden uit de geschiedenis, de literatuur, het dagelijks leven en de psychologie laat hij zien dat *im Anfang war die Tat* in veel gevallen opgaat, vooral als er het nodige op het spel staat. Bovendien geeft Runia onder de noemer ‘vertigo’ een psychologisch-fenomenologische analyse van de manier waarop mensen ongemotiveerd naar voren vluchten in het onbekende. Op deze manier kun-

nen we volgens hem begrijpen hoe mensen ‘geschiedenis plegen’ en daarmee orde laten omslaan in doodslag en historische catastrofes over zich afroepen.

Hoewel Runia’s betoog beslist overtuigende elementen bevat, roept het ook de nodige vragen op. In de eerste plaats rijst de vraag wat de reikwijdte van Runia’s analyse is. In sommige gevallen is het inderdaad zinvol afstand te nemen van de neiging te geloven dat handelen gemotiveerd is, maar het is problematisch om aan alle menselijke handelingen voorafgaande motieven te ontzeggen. Tegenover de voorbeelden die Runia geeft van sprongen in het diepe die hooguit achteraf van motieven worden voorzien, kunnen evenzoveel voorbeelden geplaatst worden van situaties waarin mensen weloverwogen keuzes maken en daar vervolgens naar handelen. Het is dus, op grond van gelijksoortige fenomenologische argumenten als Runia geeft, betwistbaar of *im Anfang war die Tat* als een universaliseerbaar perspectief op het verleden kan gelden. In veel gevallen is er niet zozeer sprake van ‘geschiedenis plegen’, maar geven mensen doelbewust vorm aan hun wereld. Wellicht wil Runia dit ook helemaal niet ontkennen, maar zijn essay is op dit punt ambivalent: het wordt niet duidelijk of *im Anfang war die Tat* op al het menselijk handelen betrokken moet worden of dat dit perspectief alleen geldt voor bepaalde vormen van grensverleggend handelen die duidelijke discontinuïteiten in de geschiedenis opleveren.

Ook voor handelingen die onverwachte breuken in het verloop van het historisch proces teweegbrengen, hoeft niet altijd te gelden dat ze ongemotiveerde sprongen in het diepe zijn. Dit punt zal ik toelichten door een aantal voorbeelden die Runia geeft nader te bekijken. Runia stelt bijvoorbeeld dat geen weldenkend mens de aanslagen van 11 september 2001 had kunnen of willen voorzien, terwijl we ze achteraf in een perspectief plaatsen waarin ze wel hadden moeten gebeuren. Dat het handelen van de kapers voor de rest van de wereld een volslagen verrassing was, betekent echter niet dat deze zich in wezen ongemotiveerd in een grensverleggende daad hebben gestort. De door hen gepleegde aanslagen zijn juist schoolvoorbeelden van doelgericht handelen, zij het dat hun motieven lange tijd aan het oog van de wereld onttrokken zijn gebleven. Bij het voorbeeld van het Downing Street-memo kunnen vergelijkbare kanttekeningen geplaatst worden. Uit dit memo blijkt hoe de inlichtingen van de geheime diensten niet als argument hebben gediend in de beslissing Irak binnen te vallen, maar achteraf gebruikt zijn om dit besluit op te tuigen. De beslissing gaat hier dus vooraf aan de argumenten, wat volgens Runia een indicatie is van het primaat van de daad. De vraag is echter of deze conclusie gerechtvaardigd is. Vooral van belang in het voorbeeld van het Downing Street-memo is het verschil tussen de argumenten die aan het publiek gepresenteerd worden en de werkelijke motieven om Irak binnen te vallen. Dat achteraf bepaalde feiten om dit besluit heen gedrapeerd worden, wil niet per se zeggen dat hier sprake is van een ongemotiveerde sprong in het diepe, maar alleen dat de werkelijke redenen achter dit besluit blijkbaar niet geschikt geacht worden om het publiek te overtuigen van de noodzaak van een aanval op Irak.

Ook het begin van de Eerste Wereldoorlog kan volgens Runia beschouwd worden als een voorbeeld van de mechanismen die hij beschrijft onder de noemer *im Anfang war*

die Tat. De keuze voor dit voorbeeld is weinig verrassend: veel historici beschouwen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als de oercatastrofe van de twintigste-eeuwse Europese geschiedenis die een reeks gebeurtenissen voortbracht die door geen van de betrokkenen had kunnen worden voorzien. Runia stelt terecht dat de golf van euforie waarop Duitsland de oorlog instapte niet beschouwd moet worden als de oorzaak, maar als het gevolg van het uitbreken van de strijd. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de politici en militairen die in augustus 1914 een rol speelden bij het begin van de Eerste Wereldoorlog geen andere redenen voor hun handelen hadden. Wat die redenen precies geweest zijn, is het onderwerp van diepgaande controverses onder historici, maar dat rechtvaardigt nog niet de conclusie dat de Eerste Wereldoorlog het resultaat is van wezenlijk ongemotiveerd handelen. Wel kan gesteld worden dat de gevolgen van de gebeurtenissen van augustus 1914 beslist buiten het voorstellingsvermogen van de betrokkenen lagen. Dat bepaalde handelingen onbedoelde gevolgen hebben, wil echter niet zeggen dat er achter deze handelingen geen bedoelingen schuilgaan. Het catastrofale karakter van de Eerste Wereldoorlog ligt in het feit dat de geschiedenis hier een loop kreeg die niemand had kunnen verwachten. Hierdoor zijn we wellicht achteraf geneigd het begin van deze oorlog als een vlucht vooruit in een subliem ‘waarom niet?’ te beschouwen, terwijl de betrokkenen wel degelijk meenden weloverwogen te handelen.

De zojuist besproken voorbeelden zijn in feite illustraties van de problemen die verbonden zijn aan wat in de geschiedtheorie wel het intentionele verklaringmodel wordt genoemd. In dit model wordt gepoogd het verloop van de geschiedenis te verklaren op basis van de bedoelingen van mensen uit het verleden. Problematisch daarbij is echter dat deze bedoelingen niet altijd te achterhalen of aan te tonen zijn, en dat handelingen ook onbedoelde gevolgen kunnen hebben (Lorenz 1998, 83-102). Runia accepteert de fundamentele premisse van het intentionele verklaringmodel dat het historisch proces bepaald wordt door het handelen van individuen. Hij trekt echter niet de conclusie dat historici daarom de intenties van historische actoren moeten achterhalen, maar wijst erop dat veel menselijke handelingen in wezen ongemotiveerd zijn. Runia's positie zou daarom gekarakteriseerd kunnen worden als een negatieve versie van het intentionele verklaringmodel. Hij omzeilt hiermee de problemen die het intentionele verklaringmodel oproept met betrekking tot de aantoonbaarheid van intenties en de aanwezigheid van onbedoelde gevolgen, maar alleen door ongemotiveerde sprongen in het diepe te postuleren in gevallen – zoals de bovenstaande voorbeelden – waar een analyse in termen van gemotiveerd handelen minstens even gerechtvaardigd is.

Het perspectief dat Runia aanduidt met *im Anfang war die Tat* is volgens hem noodzakelijk om tegenwicht te bieden aan de onbedwingbare neiging van historici om discontinuïteit retrospectief in continuïteit om te zetten. Historici zijn inderdaad geneigd te laten zien waarom gebeurtenissen die voor iedereen als een verrassing kwamen achteraf gezien eigenlijk wel moesten gebeuren. Het is echter de vraag of er alleen recht gedaan kan worden aan discontinuïteiten in het verleden door aan te

nemen dat deze voortkomen uit wezenlijk ongemotiveerd handelen, zoals Runia beweert. Om nog eens terug te komen op het voorbeeld van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog: is het werkelijk zo dat het catastrofale karakter van deze gebeurtenis alleen tot zijn recht komt als we uitgaan van het primaat van de ongemotiveerde daad? De fundamentele breuk die het begin van de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte in het verloop van de geschiedenis kan mijns inziens even goed tot uitdrukking worden gebracht door erop te wijzen dat de betrokkenen bij de gebeurtenissen in augustus 1914 weloverwogen handelden, maar met hun handelingen een reeks onbedoelde gevolgen in gang zetten die zij met geen mogelijkheid hadden kunnen voorzien. Discontinuïteit is, kortom, niet per definitie een kwestie van springen in het diepe en ‘geschiedenis plegen’, maar kan ook op andere manieren zinvol beschreven worden.

Aan het eind van zijn essay stelt Runia de vraag of de voldongen feiten die we creëren door toe te geven aan ons gevoel van vertigo volstrekt willekeurig zijn. Deze vraag beantwoordt hij uiteindelijk ontkennend: het ongekend nieuwe dat we in het ‘plegen’ van geschiedenis tot stand brengen heeft wel degelijk een relatie met het oude. Blijkbaar moeten we discontinuïteit toch niet zo radicaal opvatten als gesuggereerd lijkt te worden met de woorden *im Anfang war die Tat*. Om een patroon te kunnen aangeven in de manier waarop wij ‘geschiedenis plegen’ doet Runia een beroep op de analyse van metonymie en *inventio* die hij in een eerder artikel (Runia 2006) heeft gepresenteerd. Metonymie is in zijn ogen de sleutel tot het begrijpen van discontinuïteit, wat hij in de zojuist genoemde tekst overigens preciezer en genuanceerder uitdrukt door te stellen dat deze troep ons in staat stelt ons rekenschap te geven van *the simultaneousness of continuity and discontinuity* (2006, 15). Het ‘plegen’ van geschiedenis moet volgens Runia begrepen worden als *inventio*, en *inventio* houdt in dat we met metoniemen andere ‘zijnsniveaus’ of contexten present stellen dan die waarin we ons als vanzelfsprekend bevinden. Elementen uit de wereld waarmee we zodanig vertrouwd zijn dat ze niet meer tot ons bewustzijn behoren, maken we tot ‘metonymische bruggenhoofden’ waaruit een radicaal nieuwe context, een fundamenteel nieuwe werkelijkheid kan groeien (2006, 21-22). De revolutionairen van 1789 vonden bijvoorbeeld het idee van volkssoevereiniteit uit door terug te grijpen op de in vanzelfsprekendheid weggezonden oude kennis over de in onbruik geraakte Staten Generaal, en brachten daarmee een volkomen nieuwe wereld tot stand. In Runia’s analyse van ‘geschiedenis plegen’ als metonymische *inventio* is dus ook ruimte voor het oude waaruit het nieuwe voortkomt. De sprong in het diepe maken we blijkbaar niet geheel willekeurig, zonder wortels in de wereld die we achter ons laten en zonder iets van deze wereld mee te nemen naar de nieuwe werkelijkheid die we uitvinden. Runia lijkt daarmee te erkennen dat we ook een bepaalde vorm van continuïteit moeten veronderstellen om discontinuïteit zinvol te kunnen beschrijven.

In het begin van zijn betoog stelt Runia dat mensen onderhevig zijn aan een soort ‘narratieve zwaartekracht’ waardoor gebeurtenissen in het menselijk brein tenderen tot verhalen. In die verhalen brengen we discontinuïteiten ‘in cultuur’ en geven we

betekenis aan ons leven. Op dezelfde manier, door het ‘stichten’ van continuïteit, geven historici betekenis aan het verleden. Runia heeft terecht kritiek op het perspectief waarin het heden als een noodzakelijk resultaat van het verleden wordt beschouwd, waarin dingen die voor iedereen als een verrassing kwamen wel moesten gebeuren. Zijn aanval op continuïteit en betekenis gaat echter verder dan deze kritiek, hoewel hij uiteindelijk niet wil beweren dat discontinuïteiten in het historisch proces begrepen kunnen worden zonder enige relatie tussen het oude en het nieuwe te veronderstellen, zonder *the simultaneousness of continuity and discontinuity* die in metoniemen in het spel wordt gebracht. De vraag rijst waarom Runia historici zo nadrukkelijk aanspoort zich te ontworstelen aan hun neiging continuïteit te creëren en in plaats daarvan op zoek te gaan naar discontinuïteit. Wat is, met andere woorden, het belang van het constateren van discontinuïteit in de loop van de geschiedenis, tegen alle neigingen in die voortkomen uit de ‘narratieve zwaartekracht’ waaraan we als mensen onderworpen zijn? Een mogelijk antwoord zou zijn dat het verleden nu eenmaal gekenmerkt wordt door discontinuïteit en dat de historicus als opdracht heeft het verleden weer te geven *wie es eigentlich gewesen ist*, maar ik betwijfel of Runia dat zou willen beweren.

Literatuur

Ankersmit, F.R. (1988) Historical representation. *History and Theory* 27, pp. 205-228.

Lorenz, C. (1998) *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis.*

Amsterdam, Boom.

Runia, E. (2006) Presence. *History and Theory* 45, pp. 1-29.